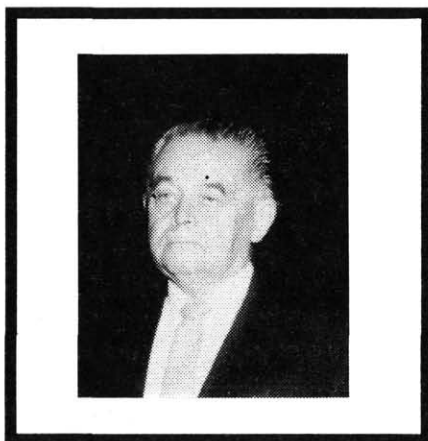

Benda Kálmán (1913–1994)

1994. március 13-án váratlanul elhunyt Benda Kálmán akadémikus, a magyar humán tudományos világ kiemelkedő személyisége, a magyar történetírás egyik doyenje, a tudományos gyűjteményügy éharcosa.

Apai ágon Abaúj-Bereg megyei kálvinista kispapok családjából származott, amely eredet, valamint középiskolai neveltetése egész életén, magatartásán, gondolkodásán felismerhető volt. Nagyváradon született, 1913. november 27-én. Apja katonatiszt volt, aki a nagyváradi hadapródiskolában szolgált. Még hat esztendőse sem volt, amikor az I. világháború kimenetele következtében Nagyvárad Romániához került. A Benda család „repatriált” Magyarországra. Így Benda Kálmán már Budapesten kezdett tanulni. Középiskolába a Budapesti Református Főgimnáziumba (a „Lónyay”-ba) járt, ahol 1932-ben érettségizett. A tiszaháti kálvinista tradíciókat hordozó családi hagyomány mellett az itt kapott nevelés alakította ki végleges jellemét, gondolkodását. A „Lónyayban” református szellemiségű, azaz néphez hű, szociális érzékenységű, Habsburg-ellenes, bizonyos mértékig „forradalmi töltésű”, az adott, kimondott szóhoz, a megismert igazsághoz keményen ragaszkodó magatartásra való nevelést kapott. Ez korántsem jelentett valamiféle dogmatikai zártságú felekezetieskedést. (Ezt az a tény is jól mutatja, hogy a Lónyay Gimnázium, bár a református egyházé volt, nem csupán reformátusok, hanem számosan más felekezetű gyermekek – evangélikusok, római katolikusok, unitáriusok és nagy számban zsidók – a pesti értelmiségi zsidó családok gyermekei – is tanultak.) Sokkal inkább jellembeli magatartást, történelmi világnézetet, „református, magyar öntudatot” adott, azt, hogy a magyar szabadságharcok, a nemzeti kulturális és politikai mozgalmak az egész Habsburg-korszakon át, református vezetés alatt alakultak ki, s a reformátusok voltak a magyarság élő lelkiismerete. „Azt mondhatnám – nyilatkozta Benda Kálmán a vele készült egyik interjúban, de erre szinte minden beszélgetésben visszatért –, hogy a mi kálvinizmusunk, amit a Lónyay utcai iskolában kaptunk, ebben az értelemben egyfajta történelmi öntudat volt. Ez egyúttal azt is jelentette, hogy a mi tanáraink nagyon sokszor hangsúlyozták a hűséget a néphez, ahhoz a magyar néphez, amelyet – úgy mondták nekünk – az ellenreformáció óta a bécsi Habsburg-uralom mindig elnyomott, amely nem tudta saját erejét kifejteni és önmagát megtalálni. Ha célt állítottak elénk, amint állították, akkor az az volt, hogy: nektek, akik iskolát

végeztek, tanultok, akik majd valamilyen fokon mégis vezető szerepet fogtok betölteni, nektek kötelességetek, hogy ezt a népet valahogy a felszínre hozzátok és emberi sorsot adjatok neki. Tulajdonképpen ezek a protestáns hagyományok alkották a népi mozgalom gyökerét is”. – S éppen ez az, amiért ezeket a motívumokat most újra idézzük, kiemeljük és hangsúlyozzuk. Egyáltalán nem valamiféle felekezetieskedő megfontolások vezetnek, – ez nem is volna sem méltó, sem jellemző Benda Kálmánhoz, s az emlékezőnek sem célja, szándéka, vagy stílusa ez, hanem azért tesszük, mert itt van Benda Kálmán egész életvitelének alapja, gyökere, másrészt, mert innen érthető a magyar református (protestáns) értelmiség két világháború közötti gondolkodása, tenni akarása. A népi mozgalmat említi Benda is, amivel szorosan összefügg pl. az 1943-as balatonszárszói konferencia, a Soli Deo Gloria Diákszövetség és az annak égisze alatt működő Kabay Márton Kör tevékenysége stb., amely szervezeteknek Benda Kálmán nem volt ugyan tagja, munkájukban nem vett részt, de annál aktívabban dolgozott a népfőiskolai mozgalomban. Viszont a magyar református (protestáns) értelmiség nagy része hasonló éltettségű volt, amely motiválta a II. világháború alatti (és utáni, amíg hitt a demagógiának, s fel nem ismerte annak valódi tartalmát és célját!) magatartását.

Itt, a Lónyay utcai református gimnáziumban vetették meg Benda Kálmán – és sok magyar fiatalember – történelemszemléletének, magyar református öntudatának alapjait, és itt nyert alapos klasszikus és modern idegen nyelvi képzést. Ez a tudásanyag gazdagodott és ez a szemlélet szerencsésen egészült ki, széleseedett, vált még nyitottabbá részben az egyetemen tanultakkal, részben a külföldi – bécsi, berlini, párizsi – peregrinációk tapasztalataival. Egyetemi tanulmányait – Eötvös-kollégistaként, amely körülmény szintén adott egyfajta karaktert – a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán, a köztudottan római katolikus szemléletű és Habsburg-orientációjú történészprofesszor, *Székfü Gyula* tanítványaként végezte: az ő szemináriumának volt tagja, nála doktorált 1937-ben, mellette volt gyakornok, és Székfü habitálta egyetemi magántanár 1945-ben. A volt „lónyaystának” azonban Székfűvel sohasem voltak konfliktusai: mindkettő tudomásul vették és tisztelték a másik meggyőződését. Jellemző erre az a tény is, hogy Benda Kálmán Székfü Gulának írt doktori értekezése: *A magyar nemzeti hivatástudat története a XV–XVIII. században* (a 128 nyomtatott oldalon megjelent mű a budapesti Bethlen Nyomda terméke, 1937-ben). Disszertációjában Benda Kálmán már rámutatott *Bocskai Istvánnak* „...az Istennel személyes viszonyban lévő kálvinista öntudatá”-ra, „...ki érzi, hogy küldetése onnan felülről van...” (80. oldal). Ez a határozott predestinációs hit és küldetéstudat szoros összefüggésben áll a kálvini ellenállással, amely témát Benda Kálmán tovább kutatta, pl. a *Habsburg politika és rendi ellenállás a XVII. század elején* (*Történelmi Szemle*, 1970.), *A kálvini tanok hatása a rendi ellenállás ideológiájára* (*Helikon*, 1971.), *Kálvin és a magyar rendi ellenállás* (*História*, 1983.) és egyéb tanulmányaiban.

Benda Kálmán az egyetemen Székfü tanítványa volt ugyan, de – természetesen – hallgatott más professzorokat is. *Mályusz Elemértől* tanulta meg, hogy ne csak a katonai és politikai eseményeket vizsgálja a történész, hanem azt is, hogy milyen nép élt egy-egy tájon egy-egy korban, hogyan alakultak életviszonyai, milyen volt egy-egy történelmi tájegység nemzetiségi, etnikai összetétele; *Hajnal István*

a legfrissebb nyugati társadalomtörténeti eszméket ismertette előadásában; *Domanovszky Sándortól* gazdasági szemléletet kaptak; *Szentpétery Imre* a középkori oklevélolvasásba és a közép- és koraujkori iratok forráskritikájába vezette be őket. Mindezek mellett Benda Kálmán Eötvös-kollégista is volt, ahol egyrészt külön ismeretekre tett szert, másrészt az általános német irányultsággal szemben a francia orientáció felé kapott indíttatást. A francia nyelvet *Ligeti Lajostól* tanulta. 1937-ben, 1938-ban Bécsben, Berlinben és Párizsban – ösztöndíjasként – mélyítette itthon szerzett tudását, szélesítette európai szintűvé látókörét. Ezen szellemi műhelyekben nevelődve, egyéni tehetségét is jól kamatoztatva – nemzedéke általában alapos tudású, kiválóan képzett szakgárdájában is –, Benda Kálmán kiemelkedő történésszé vált.

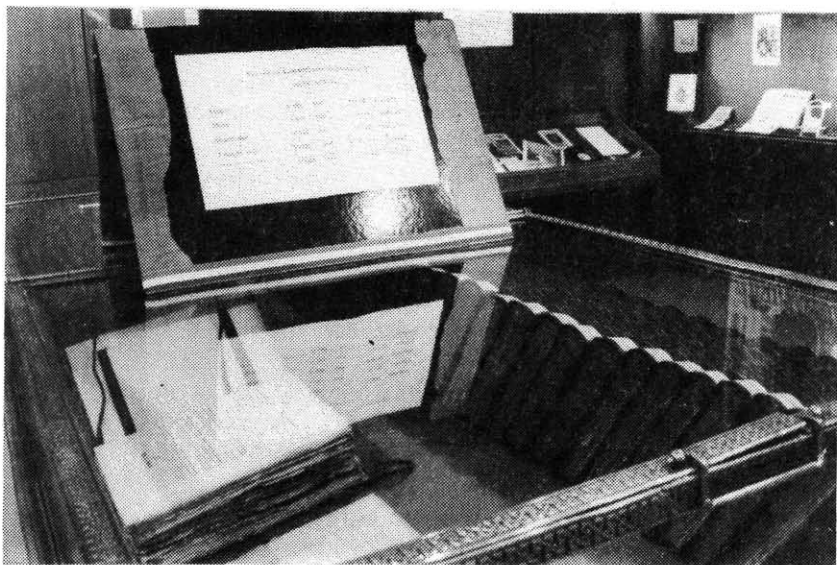
Pályája simának, szépen ívelőnek indult, bár kezdettől fogva nem volt zökkenőmentes, igazán „rázóssá” azonban csak később vált. Láttuk, Szekfü Gyula mellett indult, majd külföldi ösztöndíjas volt. Hazajöve „állástalan diplomás” lett ő is. 1939-ben kinevezést kapott a beregszászi gimnáziumhoz óraadó helyettes tanárnak. Katonai szolgálata miatt azonban ennek nem tudott eleget tenni. Egy esztendő múlva hasonló minőségben, „hazai pályán”, a Budapesti Református Gimnáziumban (a „Lónyay”-ban) már tanított. 1940 és 1943 között vezette az évenként több hónapon át működő tatai népfőiskolát, amely az adott időszakban Magyarországon az egyetlen nem egyházi népfőiskola volt. Ennek a gondolata a *Magyary Zoltán* által vezetett Közgazdaságtudományi Intézetben született. Ugyanis egy modern közigazgatás kiépítéséhez – Magyary Intézetének a koncepciója szerint – képzett szakemberekre van szükség a parasztság körében is. Benda Kálmán itt, amellet, hogy az egész népfőiskolát vezette, magyar történelmet és szociológiát tanított. Ezt a népfőiskolát 1944-ben hatalmi szóval szüntették meg, mondván, hogy az államrend ellen lázít.

1941 őszén Benda Kálmánt a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium Népművelési Főosztályára nevezték ki segédtitkárrá, a népfőiskolai ügyek előadójá-

ul. 1942 márciusában, az akkor szervezett s a tragikus sorsú tudós miniszterelnökről, Teleki Pálról elnevezett Tudományos Intézethez került tudományos intézeti tanárként, az intézet *Deér József* igazgató és *Kosáry Domokos* igazgatóhelyettes irányítása alatt működő önálló történettudományi részlegéhez. Elsődleges feladata az intézet francia nyelvű folyóiratának, a *Revue d'Histoire Comparée*-nek a szerkesztése volt. (A Teleki Pál Tudományos Intézet ismert volt angol-francia orientációjáról, s ez a francia nyelvű folyóirat kitörési lehetőséget is jelentett a nemzetközi elszigeteltségből.) 1945-től 1949-ig, az intézet megszűntetéséig Benda Kálmán annak egyik igazgatóhelyettese lett.

1949 után „múltja” és főleg „kálvinista gerincessége” miatt állást nem kapott: hosszú ideig alkalmi munkákból – kutatásoknál „néger”-ként dolgozott, disszertációkat írt mások neve alatt, könyvügynökséggel foglalkozott – és főleg felesége, *Szabó Mária* matematika-fizika szakos tanárnő fizetéséből élt a család. Ez a „törvényen kívüli állapot” 1951 nyaráig tartott.

A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa 1950. évi 29. számú törvényerejű rendeletének több paragrafusa és a Levéltárak Országos Központja javaslata alapján a Vallás- és Közoktatásügyi miniszter a Dunamelléki Református Egyházkerület Püspöki Hivatala irattárát és a Ráday Könyvtár levéltári részlegét teljes egészében „nemzeti érdekű magán-(gyűjtő)-levéltárrá” nyilvánította. Ennek hatására a Református Egyetemes Konvent – a Levéltárak Országos Központjával folytatott megbeszélések értelmében – 1951. május 18-án Budapesten tartott ülésén hozott határozata ajánlotta az egyházkerületnek tudományos követelményeknek megfelelő „kerületi” levéltárak felállítását, az iratanyag gondozására főfoglalkozású szakember beállítását. Ennek alapján a dunamelléki egyházkerület – kimondottan tudományos elgondolással – önállósította a levéltárat és szakembert állított élére. Erre a tisztre-feladatra – barátai Benda Kálmánt ajánlották, s így – 1951. július 2-ától az egyházkerület levéltárosként alkalmazta őt, s feladatául tűzte ki az egyházi szervek levéltári anyagának, valamint a kiemelkedő lelkészi és az egyházzal kapcsolatban állt nem lelkészi („világi”) személyek iratanyagának fokozatos begyűjtését és a tudományos kutatás számára való hozzáférhetővé tételét, vagy rendezését. A begyűjtés munkáját egy pozitív és két negatív körülmény jótékonyan segítette. A pozitív jelenség Benda Kálmán lelkesedése és szorgalma volt. A két negatív körülmény közül az egyik az a sajnálatos tény, hogy a lelkészek egy részének sem az egyházközségi, sem az egyházmegyei iratanyag értékéről, történeti jelentőségéről semmi fogalma sem volt, velük szemben közönyösek voltak, nem látták értelmét, célját azok őrzésének, gondozásának, így a legtöbb esetben szívesen adtak túl azon, s még esetleges lekiismeretfurdalásukat is megnyugtathatták, hogy „jó helyre került az iratanyag”. A másik negatív körülmény, hogy ez az időszak a kitelepítések ideje: 1951. június 17-én jelent meg ugyanis a „volt kizsákmányolók” Budapestről való kitelepítéséről szóló rendelet. Számos magyar történelmi család esett a rendelkezés hatálya alá, akik nem szívesen vették volna, ha levéltári anyaguk állami kézbe jut (magukkal ugyanis – ismert okok miatt – nem vihették). Amikor azonban Benda Kálmán felkereste őket, örömmel és bizalommal adták át a Ráday Levéltárnak az általuk féltve őrzött „kincseket”. Ez a magyarázata annak, hogy a Ráday Levéltárban igen nagy számú családi levéltár található. (Ehhez hasonló jelenség játszódott le 1980 után, amióta Benda Kálmán ismét a Ráday Gyűjtemény élén

állt: a külföldön, emigrációban élő magyar kutatók, családok, egyesületek, magánszemélyek adták át, ajándékozták vagy helyezték el gyűjtésüket, könyvtárakat, iratanyagukat hazai földön, - a Ráday Gyűjteményben.) Ezt a nagy mennyiségű iratanyagot azonban nemcsak begyűjteni, tárolni, őrizni kellett, hanem „a tudományos kutatás számára hozzáférhetővé” is kellett tenni, rendezni kellett, valamint szakszerűen elhelyezni. Benda Kálmán (*Németh Balázssal*) kidolgozta a *Értelmiségi családok levéltárának rendezése* elvi és módszertani tenni-valóit (*Levéltári Híradó*, 1956.). Így a dunamelléki egyházkerület levéltára Benda Kálmán munkája nyomán, szervezésében és irányítása alatt emelkedett a püspöki hivatal irattára szintjéről jelentős, ismert és egyre inkább használt tudományos intézménnyé. Már a levéltár szervezése, felállítása pillanatában a szerkezeti egységek kialakítása a modern levéltári elveknek megfelelően történt, ami a későbbiekben az intézmény további fejlődésében-fejlesztésében nagy segítséget jelentett. Az 1950-es évek eleje a Ráday Könyvtár és a Levéltár történetének „hőskora” volt. (A Könyvtár és Levéltár 1955. január 1-jével, dr. Pap László teológia professzor főigazgató vezetése alatt Ráday Gyűjteménnyé szerveződött. A Gyűjteménybe tömörülés folyamánaként a levéltár kezelésébe került a Ráday Könyvtár kéziratára is, amely a szigorúan vett kézirati anyagon kívül nagy mennyiségű és igen értékes, rendkívül fontos levéltári jellegű anyagot is őrzött, mint pl. a Ráday család levéltárát, s annak szinte szerves részét képező, protestáns ágensek iratainak egy részét.) A begyűjtött iratanyagot el is kellett helyezni. Pénz nélkül, megfelelő helyiségek nélkül (a raktárat pl. a lépcsőházból elrekesztett területen rendezték be, a polcokat hulladékfából építették) kész csoda, hogy ezek a Ráday Kollégium épületének az 1980-as években történt felújításáig funkcionáltak! A felsőbb egyházi vezetés legcsekélyebb megértése és támogatása nélkül, dr. Pap László gyűjteményi főigazgató és dr. Benda Kálmán áldozatos és leleményes, számos esetben fizikai munkája révén, néhány lelkes fiatalember ke-

ze nyomán jött létre a magyar tudományos élet egyik jelentős bázisa, a Ráday Gyűjtemény, benne a Ráday Levéltárral.

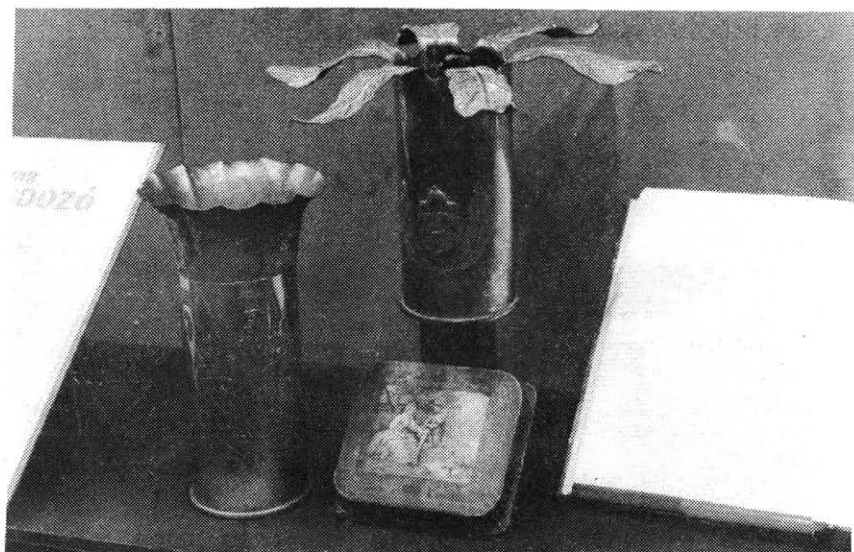
A tudományos munka serkentésére, elősegítésére, az elért eredmények ismeretetésére – az adott korban igen szűkre szabott lehetőségek ellenére – fórumot is igyekezett teremteni: megalakította a Ráday Egyháztörténeti Munkaközösséget és a „Ráday-teákat” is létrehozta, amely alkalmakon értékes előadások, felolvasások is hangzottak el, és fontos témák kerültek megbeszélésre – egy csésze tea és néhány szem keksz mellett.

A Ráday család könyvtárának feldolgozása során került elő a család levéltári iratanyaga, amelynek tüzetesebb átnézése során derült fény annak történeti értékére és jelentőségére: a Rákóczi-szabadságharc történetét szinte újra kell írni ennek az iratanyagnak az ismeretében. Döntés is született: az Akadémia Kiadó hajlandó megjelentetni Ráday Pál iratait (I. 1955., II. 1961.). Benda Kálmán ekkor kezdett el foglalkozni a Rákóczi-szabadságharc történetének és II. Rákóczi Ferenc személyének kutatásával. A forrás-kiadás aprólékos munkájában, módszertanában fortélyainak ismeretében ekkorra már jártasságot szerzett *A magyar jakobinusok iratai* kötetének kiadása során. E témakörben számos kisebb-nagyobb forráskiadása alapján is – olyan jártasságot és tekintélyt szerzett magának, hogy természetesnek vehetjük, hogy Benda Kálmán dolgozta ki *A Magyar Országgyűlési Emlékek sorozat 1607–1790 közti részének szerkesztési és forrásközlési szabályzatát* (Századok, 1974.). Benda Kálmán forráskiadásainak „csúcsteljesítménye” a *Moldvai csángó-magyar oklevéltár, 1467–1706* (I-II. 1989.).

Benda Kálmán 1957 őszéig vezethette a Ráday Levéltárat. A forradalom leverése utáni „konszolidáció” előbb Pap Lászlót távolította el, majd az egyházkerületi főgondnokváltás „következményeként” Benda Kálmán kényszerült – egyik napról a másikra – elhagyni a Rádayt. Az egyházkerületi közgyűlés 1957. november 13-án „fogadta el” Benda Kálmánnak az egyházkerületi levéltárosi tiszteréről való „lemondását”.

*

A Ráday Levéltárból történt kényszerű távozása után Benda Kálmán a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete állományába került. (Az 1956-os forradalom eseményei sodrában, szinte „véletlenül” az Intézet Forradalmi Bizottságának tagja lett, 1957. január 1-jétől egyik igazgatóhelyettes a Történettudományi Intézetben. 1958 őszén aztán „átszervezés” kapcsán megszüntették igazgatóhelyettesi állását, de az Intézet kutatógárdájában meghagyták előbb tudományos munkatársi, majd főmunkatársi, 1981-től tudományos tanácsadói státusban, 1982 ősztől pedig (1987 májusában történt nyugdíjba vonulásáig) osztályvezető volt. Közben 1974–1977 között – másodállásban – a szegedi Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Történettudományi Tanszékén Magyarország történetének az 1526–1790 közötti szakaszát adta elő, címzetes főiskolai tanárként, majd 1979-ben tiszteletbeli professzor lett ugyanezen a tanszéken. (A tanszék *Nem búcsúzó... című emlékkönyvvel* tisztelgett Benda Kálmán géniusza előtt.) 1984 ősztől az Eötvös Loránd Tudományegyetem címzetes egyetemi tanára lett. Időközben a „hivatalos világ” is kezdte elismerni Benda Kálmán tudományos teljesítményét. 1961-ben megszerezte ugyan a történettudományok

kandidátusa fokozatot, de nem taníthatott. Viszonylag sokára, 1979-ben kapott lehetőséget arra, hogy a történettudományok doktora legyen. 1990-től a Magyar Tudományos Akadémia levelező, 1991-től rendes tagja lett. 1988. december 14-én a Budapesti Református Teológiai Akadémia fogadta tiszteletbeli doktori sorába. Kitüntetések, elismerések csak élete utolsó szakaszában érték: 1983-ban, 70. születésnapja alkalmából a Munka Érdemrend arany fokozatát, 1988-ban 75. életévének betöltésekor pedig a francia „Akadémia Pálma-Rend Tisztje” (Officier dans l’Ordres des Palmes Academiques) kitüntetést kapta. 1992-ben Széchenyi- és Szentgyörgyi-díjat kapott, 1993-ban pedig Nagy Imre Emlékplakettel tüntették ki. 1987-ben az Országos Széchényi Könyvtár *Adalékok a 16-20. századi magyar művelődés történetéhez* című tanulmánykötetét (szerk. Bálint István János) ajánlotta Benda Kálmánnak. 1993-ban, 80. születésnapjára a MTA Történettudományi Intézete *A tudomány szolgálatában* című emlékkönyvvel tisztelgett a neves történész előtt (szerk. Glatz Ferenc). Számos hazai és külföldi tudományos egyesület, társaság tagja, elnökségi tagja, vagy elnöke volt.

Benda Kálmán 1980. január 1-jétől – másodállásban, de teljes szívvel – „visszakerült” a Ráday Gyűjteménybe, most már gyűjteményi igazgatóként. Ezután – több szerencsés körülmény együtthatása folytán – megélnékvált a Ráday Gyűjtemény élete, szabad teret kapott Benda Kálmán szervezőtehetsége. Újraindultak a Ráday-estek („Ráday-teák”), reaktívalódott a Ráday Munkaközösség, s e kettő együttesen eredményezte, hogy a Ráday-esteken újra színvonalas előadások hangzottak el, s folytatódott (újraindult!) a *Ráday Gyűjtemény Évkönyve* névű sorozat, valamint egyéb igen értékes kiadványok és kiadványsorozatok megjelentetésére is lehetőség nyílt. Bár Benda Kálmán meggyőződéssel vallotta azon nézetét, hogy a református tanárképzést nem az általános, közismereti tantárgyak, tudományszakok külön, felekezeti keretek között, felekezeti intézetben való oktatása teszi „reformátussá”, hanem célszerűbbnek-célravezetőbbnek tar-

Mai katonák, '14-es ruhák

totta (és olcsóbbnak!) egy „református Eötvös-kollégium-szerű” intézmény felállítását, – amilyenben ő is tanult, bár az nem konfesszionális intézmény volt –, ahol a református szellemiséget, nevelést hitelesen kapják meg a tanárjelöltek és az egyes speciális ismeretanyagot oktatják (amit egyelőre a református gimnáziumok még nem képesek megadni). Azonban amikor látta, hogy az adott körülmények között mindenképpen létrejön a református egyetem, s az a Károli Gáspár Református Egyetem lesz, s az ő személye az, akiben minden érintett tényező meg tud egyezni, 1993 őszén elfogadta a Zsinat megbízását az egyetem ideiglenes rektori tiszterére, amit haláláig hűséggel teljesített is.

Bár Benda Kálmán élete számos ponton kapcsolódott a református egyházhoz, enélkül a Benda-kép torzó lenne, tudományos kutatásainak jelentős része is érintkezik az egyház történetével, ő mégsem volt egyháztörténész, vagy felekezeti jellegű, konfesszionális elkötelezettségű történetkutató. Roppant széleskörű érdeklődése mellett fő kutatási területe a XVI–XVIII. század magyar és egyetemes történetének vizsgálata, amelyben előbb inkább a politikai, később jobbra a művelődéstörténeti szempontok domináltak. Az adott korszakban pedig ezek egyikét sem lehet komolyan művelni az egyházak létének és tevékenységének figyelmen kívül hagyásával.

Benda Kálmán élete utolsó percéig a „tudomány szolgálatá”-ban állt: franciaországi előadókörútról hazatérve, már magyar földön, a Ferihegyi repülőtéren érte a halál 1994. március 13-án.

Dr. Ladányi Sándor